

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.173.6>

Data przesłania artykułu: 1.09.2019

Data akceptacji artykułu: 1.12.2019

ANDRZEJ POLAK

Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska

Pamięć. Rosja. Imperium. Fantastyka w aspekcie postkolonialnym

1.

Ważnym czynnikiem kształtującym współczesną fantastykę rosyjską jest pamięć o imperium — nieustannie fascynującym Rosjan i powodującym swoiste bóle fantomowe. O fascynacji tej świadczy grupa tekstów określanych mianem fantastyki imperialnej, które podejmują trud przepisywania historii i posiłkują się dyskursem mocarstwowym. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka. Zdaniem Jamesa Sherra Rosja — jako organizm państwowy — narodziła się w formie imperialnej i nie potrafi funkcjonować inaczej, co sprawia, że imperializm jest w Rosji powszechnie akceptowany¹. Wzrost zainteresowania pamięcią historyczną wyróżnia nie tylko Rosjan — doświadczają go społeczeństwa wszystkich byłych republik radzieckich oraz państw postsocjalistycznych. Jak przekonuje Pierre Nora, żyjemy w czasach powszechnego triumfu pamięci. Ostatnimi laty zarówno państwa, jak i oddzielne grupy społeczne i etniczne zmieniły swój stosunek do przeszłości. Krytyce oficjalnej wersji historii towarzyszą wysiłki służące ujawnianiu wypartych aspektów procesu historycznego, odnajdywaniu śladów przeszłości utraconej, promocji wydarzeń odwołujących się do pamięci czy też popularyzacji badań genealogicznych². Koniec historii rozumianej jako proces teleologiczny, to jest mającej swój kres, skutkuje wzrostem znaczenia pamięci. W wyniku przyspieszenia historii pamięć zajmuje miejsce historii³.

Nora wskazuje na odmianę dekolonizacji charakterystyczną dla państw, które w minionym stuleciu podlegały władzy reżimów totalitarnych. W wyniku

¹ Za: R. Rybiński, *Polsko-rosyjska mitologia*, „Nowe Państwo” 43–44, 2001, s. 29.

² П. Нора, *Всемирное торжество памяти*, „Неприкосновенный запас” 2005, nr 2–3 (40–41), <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> [dostęp: 26.04.2019].

³ *Ibidem*.

dekolonizacji ideologicznej wyzwolone narody zainteresowały się swą dawną, tradycyjną pamięcią, którą reżim próbował im wydrzeć, zniszczyć lub zafałszować. Działo się tak między innymi w postradzieckiej Rosji. Uprzywilejowanie pamięci skutkuje dyskredytacją historii oraz wzrostem zainteresowania „pamięcią kolektywną”. W odróżnieniu od historii, o której kształcie decydują władze i naukowcy, pamięć kojarzona jest z demokratyzacją i protestem, jest zemstą ze strony skrzywdzonych i poniżonych, historią grup pozbawionych własnej historii i własnego głosu. Pamięć ma przy tym związek nie tyle z rzeczywistością obiektywną, ile z prawdą. Prawda pamięci okazuje się ważniejsza od prawdy historii. W rezultacie historia traci status uprzywilejowanego podejścia do przeszłości. Chociaż historia jako dyscyplina naukowa odwołuje się do pamięci, to jednocześnie pamięć odrzuca, uznając ją za zbyt indywidualną, subiektywną, zwodniczą — domagającą się interpretacji. Historia opiera się na tym, co kolektywne, pamięć z kolei — na tym, co indywidualne. Historia jest jedna, pamięci — wiele. Koncepcja pamięci kolektywnej, wyemancypowanej, sakralizowanej powoduje odejście od obowiązującego paradygmatu. Dotychczas to pamięć kojarzono z jednostką, a historię ze społecznościami⁴. Relacja między pamięcią a historią nabiera charakteru politycznego.

W niniejszym artykule zwracam uwagę na możliwość i zasadność odczytania fantastyki rosyjskiej — nie tylko imperialnej — z wykorzystaniem narzędzi i metod wypracowanych na gruncie teorii i badań postkolonialnych. Takie pojęcia jak centrum, peryferie, władza (polityczna, administracyjna, militarna), wiedza (nauka, technika, sztuka, filozofia), kontrola, dominacja, podporządkowanie czy tożsamość pozwalają dokładniej opisać i rozpoznać istotę badanego zjawiska. Należy także uwzględnić korelacje fantastyki z głównymi nurtami rosyjskiej myśli geopolitycznej oraz zadać pytanie o polskie doświadczenie kolonializmu i imperializmu i o ich wpływ na recepcję współczesnej literatury (fantastyki) rosyjskiej.

2.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego w fantastyce rosyjskiej — według Marii Galiny „najbardziej elitarnie odmianie literatury masowej lub też *stricte* masowej odmianie literatury elitarnie”⁵ — dokonało się wiele zmian i przewartościowań. Jak pisze Jelena Kowtun:

За прошедшие годы многое из того, что представлялось временным, переходным и случайным, стало не просто привычным, но определяющим судьбы фантастической прозы, а многое из того, что казалось для отечественной фантастики незыблемым, ушло в прошлое. И всё же [...], нельзя не признать: фантастика не просто выжила и высто-

⁴ *Ibidem.*

⁵ М. Галина, *Старая, новая, сверхновая... Журналы фантастики на постсоветском пространстве*, „Новый мир” 2006, nr 8, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2006/8/ga13.html [dostęp: 22.03.2019].

яла в социальных катаклизмах, она возродилась в новом облике и играет в современной российской культуре роль, игнорировать которую трудно⁶.

W krótkim czasie powstały teksty odzwierciedlające pamięć Rosjan o silnym, potężnym imperium — gwarancie normalności i bezpieczeństwa w obrębie wielonarodowościowej i wielowyznaniowej przestrzeni⁷. Literatura ta wyrasta z lęków i traum świadomości zbiorowej. Zainteresowanie przeszłością państwa — prawdziwą lub wyobrażoną — związane jest z poczuciem przynależności, z wzajemnymi relacjami między świadomością kolektywną (narodową) a indywidualną, między pamięcią a tożsamością. Fantastyka przestała przy tym interesować wyłącznie fantastów; po motywy fantastyczne sięgnęli twórcy niekojarzeni dotąd z tym gatunkiem (Ludmiła Pietruszewska, Wiktor Pielewin, Tatiana Tołstoj, Ludmiła Ulicka). Warto także przytoczyć opinię Eliota Borensteina na temat najnowszej rosyjskiej prozy historycznej⁸, wedle której powieści poświęcone państwu radzieckiemu i carskiej Rosji nie tyle odtwarzają przeszłość, ile kreują rzeczywistość magiczną, typową dla Tolkiena czy Rowling, a nie Galsworthy’ego. Z tego powodu bliżej im do fantastyki naukowej i fantasy⁹.

Zainteresowanie tematyką imperialną związane jest z kryzysem roku 1998, który wywołał tęsknotę za potężnym i sprawiedliwym imperium. Mieszkańcy Rosji nieoczekiwanie znaleźli się wówczas w sytuacji nowych subalternów, cierpiących na nieprzepracowany kompleks przegranej bitwy, utraconej wielkości spowodowanej przemianami radzieckiej wersji nowoczesności¹⁰. Zwrot ku fantastyce socjologicznej — tematycznie zbliżonej do fantastyki imperialnej — wywołany był analogicznymi przyczynami. Chociaż od rozpadu imperium radzieckiego minęło niewiele czasu, to pamięć — w tym pamięć zbiorowa — zaczęła działać wybiórczo. Przeszłość posłużyła fantantom jako punkt wyjścia zgłaszanych projektów przyszłości. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych powstały teksty uznawane za trzon fantastyki imperialnej — *Вариант „И”* (1997) Władimira Michajłowa, *Тёмная гора* (1999) Eduarda Geworkiana, *Выбраковка* (*Выбраковка*, 1999) Olega Diwowa, *Сельва не любит чужих* (1999) Lwa Wierszynina, *Жаворонок* (1999) Andrieja Stolarowa. Ich twórcy opowiedzieli się za takim wariantem budowy tożsamości kulturowej, który nie wymagałby odrzucenia przeszłości. Podejście to odróżnia rosyjskie społeczeństwo od nowego patriotyzmu państw

⁶ Е. Ковгун, *Постсоветская фантастика: приобретения и потери*, [w:] *Иные времена: эволюция русской фантастики на рубеже тысячелетий*, [b.red.], Челябинск 2010, s. 43–44.

⁷ А. Ройфе, *Из тупика, или Империя наносит ответный удар*, http://modernlib.ru/books/royfe_aleksandr/iz_tupika_ili_imperiya_nanosit_otvetnyi_udar/read_1/ [dostęp: 22.09.2013].

⁸ Za przykład posłużyły *Библиотекарь* (2007) Michaiła Jelizarowa i *ЖД* (2006) Dmitrija Wykowa.

⁹ П. Арсеньев, *Малые Банные чтения*, „Новое литературное обозрение” 2013, nr 119, <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/119/a43.html> [dostęp: 10.04.2019].

¹⁰ Więcej na ten temat zob. M. Tłostanowa, *Postsowieckość # postkolonialność # postimperialność, czyli co robić po końcu historii?*, przeł. P. Fast, „ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura” 2015, nr 2, s. 148.

postsocjalistycznych¹¹. Z punktu widzenia polityków rosyjskich postkolonialny sposób myślenia (tak zwana logika postkolonialna) jest poważnym zagrożeniem dla jedności Rosji. Odmienny pogląd przeważa w pozostałych państwach postradzieckich, w których logika postkolonialna uznawana jest za czynnik sprzyjający spójności. Wyobrażenia rosyjskich fantastów odpowiadają przekonaniom polityków rosyjskich, dążących do wypracowania takiej wersji historii, która nie negowałaby imperialnej przeszłości, lecz kładła nacisk na zawarte w niej wartości pozytywne. Jak utrzymuje Ilja Kalinin, podejmowana przez współczesną rosyjską elitę polityczną legitymacja radzieckiej przeszłości wynika nie tyle z sympatii do radzieckiego reżimu, ile z nadziei, że przeszłość tę można opisać jako udane zespolenie pierwiastka narodowego z uniwersalnym. Uniwersalizm socjalizmu łączy się tu z uniwersalizmem imperium¹². Podobnie twierdzi Richard Pipes, według którego dzisiejsza sympatia Rosjan do ZSRR nie ma nic wspólnego z tęsknotą za reżimem komunistycznym, lecz z miłym sercu poczuciem dawnej potęgi, budzącej podziw i lęk innych narodów¹³. W przypadku Rosji zachodniej proweniencji dyskurs socjalistyczny nakłada się na cechującą Rosję imperialną odmienność, rodząc konstrukty i retorykę radzieckiej (a szerzej — socjalistycznej) nowoczesności wynikającej ze znanych, chociaż opartych na innej logice podstaw kolonialnych¹⁴. Chodzi tu o odmienność od imperiów zachodnich; Rosja była bowiem imperium-subalternem, niepewnym siebie w obliczu Zachodu i Europy. Ów kompleks imperialnej odmienności ma naturę rewanżystowską.

3.

Wśród współczesnych rosyjskich fantastów przeważają apologeci imperium, jego krytycy pozostają w mniejszości. Niemal do końca lat dziewięćdziesiątych w fantastyce rosyjskiej problematyka imperialna zajmowała miejsce raczej marginalne, niemniej już wówczas pojawiały się teksty świadczące o wzroście zainteresowania tym zagadnieniem (*Grawilot „Cesarzewicz”* [Гравилѳ „Цесаревич”, 1993] Wiaczesława Rybakowa, *Времена негодяев*, [1995], Eduarda Geworkiana)¹⁵. Opisany przez Rybakowa ustrój Rosji — wydarzenia rozgrywają się pod koniec XX stulecia — wyewoluował w stronę konserwatywnej utopii. Przewrocie zwrotnic historii w latach siedemdziesiątych XIX wieku pozwoliło uniknąć wielu dramatycznych wydarzeń: terrorystycznej działalności Woli Ludu, rewolucji październikowej, wojen światowych. Po podpisaniu przez Aleksandra II „konstytucji” Loris-Mielikowa państwo rosyjskie przekształciło się w liberalną monarchię, w której życie podporządkowane zostało etyce i rozumowi. Komu-

¹¹ Twierdzi tak na przykład Ilja Kalinin; za: П. Арсеньев, *Малые Банные чтения...*

¹² *Ibidem*.

¹³ R. Pipes, *Komunizm*, przeł. J. J. Górski, Warszawa 2008, s. 87.

¹⁴ M. Tłostanowa, *Postsowieckość # postkolonialność...*, s. 151.

¹⁵ Д. Володихин, *Неоампир. Империя в российской фантастике*, <http://prokopchick.narod.ru/archive/critika/volodihin5.html> [dostęp: 11.12.2015].

niści zdali sobie sprawę z niszczycielskiej siły przemocy i zajęli się propagowaniem uczciwości i doskonaleniem wewnętrznym. Na podobieństwo komunizmu do religii wskazywał między innymi Bertrand Russell. Brytyjski filozof, uznający bolszewizm za latorośl marksizmu, nazwał go „religią” i wskazał na „niezlomne poczucie pewności cechujące marksistów w sprawach budzących obiektywną wątpliwość”¹⁶.

Twórcy pierwszej fali fantastyki imperialnej znaleźli naśladowców i kontynuatorów. Ostateczny podział na zwolenników i przeciwników imperium dokonał się w roku 2000. Do tych pierwszych, oprócz Rybakowa, należy Dmitrij Jankowski. W utrzymanej w formie traktatu filozoficznego powieści Rybakowa *На чужом тупу* Rosjanie zachęceni są do duchowej niezależności, wspierania państwa oraz porzucenia szkodliwych ideałów inteligencji. Również w roku 2000 ukazała się powieść Holma van Zajczyka (pod pseudonimem tym publikują wspólnie Rybakow i Igor Alimow) *Дело жадного варвара* — pierwsza część cyklu *Евразийская симфония* — której akcja rozgrywa się na terytorium potężnego eurazjatyckiego imperium. Oba teksty wywołały spory i dyskusje. Apologetci imperium przyjęli je z aprobatą, liberałowie zaś okrzyknęli Rybakowa faszystą i ksenofobem. Przynależność pisarza do obozu „imperialnego” budzi jednak zastrzeżenia. Chodziło mu raczej o stworzenie takiego modelu funkcjonowania społeczeństwa, który zasadzałby się na moralności. Z kolei w jawnie antyamerykańskiej, w wymiarze politycznym i ideologicznym, powieści *Пансодия гнева* (2000) Jankowski dokonuje rehabilitacji czasów i ludzi radzieckich — niegdyś skutecznie broniących swej niezależności, lecz po rozpadzie ZSRR wyraźnie zagubionych. Odrodzenie imperium będzie zależeć od instynktu samozachowawczego mieszkańców WNP¹⁷. Jankowski eksploatuje antyzachodnie stereotypy i uprzedzenia. Opisane zdarzenia dzieją się w bliskiej przyszłości, po zakończonej zwycięstwem Rosjan trzeciej wojnie czeczeńskiej, w której udział wzięły także Stany Zjednoczone. Zlikwidowanie w Sewastopolu antyrosyjskiej sekty religijnej staje się pretekstem do interwencji NATO i okupacji Krymu. Plany Amerykanów zostają pokrzyżowane dzięki oporowi miejscowej ludności.

4.

Pamięć o imperium powoduje wzrost zainteresowania historiozoficzno-politycznymi koncepcjami eurazjatystów oraz ich współczesnych kontynuatorów. Rozwiązania zgłaszane przez Aleksandra Dugina czy Aleksandra Prochanowa zasadzają się na ustaleniach klasyków eurazjatyizmu. Autorzy rosyjskiej fantastyki imperialnej, w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania „jak odbudować Rosję?”, „jak odtworzyć lub wzmocnić imperium?”, z uwagą przyglądają się zgłaszanym geopolitycznym projektom. *Евразийская симфония* van Zajczyka, *Вариант „I”*

¹⁶ Cyt. za: R. Pipes, *Комунизм...*, s. 21.

¹⁷ Д. Володихин, *Неоампир. Империя...*

Michajłowa czy *Укус ангела* (2000) Pawła Krusanowa nawiązują wprost do teorii eurazjatystów postulujących oparcie stosunków społeczno-politycznych nie na tradycji zachodniej, lecz konkurencyjnej cywilizacji azjatyckiej. Ich autorzy wychodzą z założenia, że Rosja jest państwem wyjątkowym, nie-Wschodem i nie-Zachodem, przy czym wpływ tego ostatniego był zawsze destrukcyjny i kolonizatorski. Ponieważ kapitalistyczne przeobrażenia na modłę zachodnią w Rosji nie mogą się udać, Rosjanie powinni wybrać odmienny model rozwoju — współpracę gospodarczo-polityczną z Chinami i rejonem Azji Środkowej. Zagrożenia powodowane potęgą i przewagą chińskiego sąsiada fantazji z reguły pomijają milczeniem. Nie dostrzegają także, że dla państw Azji Centralnej rosyjski model rozwoju jest dużo mniej atrakcyjny niż model chiński. Na polu kultury Rosja przegrywa z kolei z państwami muzułmańskimi (Turcja, Iran).

Zdaniem Michała Susłowa w fantastyce postradzieckiej (*Война за Асгард* [2003] Kiriłła Bieniediktowa, *Укус ангела* Krusanowa, *Последняя башня Трои* [2004] Zachara Oskotskiego) duże znaczenie ma element utopii, który z jednej strony ujawnia perspektywę i możliwości nowych koncepcji ideologicznych, z drugiej zaś pewne istotne sprawy pomija milczeniem. Jak się okazuje, to, co naprawdę ważne, daje się wyobrazić wyłącznie na drodze „apofatycznej”, przez (za)przeczenie. W rzeczywistości postradzieckiej chodzi o naznaczoną traumami przeszłość imperialną, manifestującą się w opartych na przemocy praktykach „kolonizacji wewnętrznej” ludności rodzimej oraz tak zwanym kolonializmie wyobrażonym — poglądzie, zgodnie z którym Rosja staje się kolonią Zachodu. Susłow wymienia cztery rozwiązania pozwalające fantantom uniknąć artykulacji owej traumy. Po pierwsze, dzieje się tak w powieści Krusanowa — konflikty wewnętrzne skutkują powstaniem dwóch odrębnych bytów politycznych, dwóch Rosji. Po drugie, zaznacza się rozdźwięk między performatywną i konstatacyjną (interpretacyjną) funkcją tekstu (*casus* utworu Bieniediktowa). Z jednej strony pisarz krytykuje europocentryzm i kolonialną pogardę dla narodów „podbitych”, z drugiej zaś narody te pozbawia głosu, odmawiając im umiejętności skutecznych działań. Po trzecie, fantastyka postradziecka wprowadza postać „samouka”, człowieka „z ludu”, który dzięki autentyczności kulturowej i niepospolitym zdolnościom korzysta z władzy i wiedzy, aby uczynić z Rosji światowego lidera i pozbawić ją statusu państwa (pół)kolonialnego. Po czwarte, wiele utworów wykazuje oryginalną topografię, w której prowincja przejmuje cechy metropolii. To właśnie na peryferiach zachodzą procesy mające znaczenie nie tylko dla Rosji, ale świata w ogóle. Dzięki nim Rosja unika kolonizacji¹⁸. W przypadku Rosji wytyczenie granicy między metropolią i peryferiami jest wyjątkowo trudne, granica taka jest w zasadzie dziełem wyobraźni. Z upływem lat przesuвано ją coraz dalej na wschód i południe. Od samego początku nawiązywania relacji z narodami

¹⁸ М. Суслов, *Международная конференция «Медия, память и империя»*, „Новое литературное обозрение” 2014, nr 128, <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/128/41s.html> [dostęp: 13.04.2019].

i plemionami Syberii i stepów Eurazji władze moskiewskie niemal natychmiast uznawały je za swoich poddanych i wymagały, by miejscowi władcy przysięgali wierność wielkiemu księciu moskiewskiemu. Państwo moskiewskie świadomie wykluczało się z systemu stosunków międzynarodowych funkcjonujących w Europie, opartego na prawie rzymskim. Rosyjska ideologia imperialna nie dopuszczała odstępstw od tradycji, jak również możliwości uwzględnienia czynników lokalnych, co skutkowało zamazywaniem różnic między granicami wewnętrznymi i zewnętrznymi¹⁹.

Pamięć kolektywna narodu odzwierciedla stosunek poszczególnych grup społecznych do ważnych wydarzeń historycznych. Oparte na niej utwory wyrażają obawy i nadzieje pokładane w scenariuszach historii, które nie zostały zrealizowane w przeszłości²⁰. Twórcy alternatywnych historii opracowują scenariusze opisujące zmianę zrealizowanego wariantu dziejów na wariant korzystniejszy z punktu widzenia interesów Rosji. Wraz z wzrostem nastrojów neoimperialnych utwory poświęcone wędrówkom w czasie coraz częściej nawiązują do imperialnej przeszłości państwa²¹. W opowieści Wasilija Szczepietniowa *Седьмая часть тьмы* (1997) Rosjanom udaje się zrealizować odwieczne marzenie o zajęciu cieśnin czarnomorskich. Ich państwo nadal jest jednak królestwem ciemności i nie potrafi stać się mocarstwem cywilizowanym (tymczasem rosyjski dyskurs imperialny wypracował obraz Rosji jako cywilizowanego mocarstwa). Z kolei Andriej Stolarow w powieści *Жаворонок* opisuje restaurację potęgi ZSRR, której towarzyszy dobrowolne przyłączenie Ukrainy do Rosji. Rosja zyskuje status mocarstwa również w antyutopii Dmitrija Kazakowa *Чёрное знамя* (2014). Pokonuje Japonię, doświadcza klęsk w pierwszej wojnie światowej, a po zabójstwie cara Mikołaja II przekształca się w potężne faszystujące państwo totalitarne, rozciągające się od Arktyki po Ocean Indyjski i od Karpat po Pacyfik. W jednym z rozgąłężeń historii cyklu Kira Bułyczowa *Река Хронос* (1992–2003) admirał Kołczak i Maria Fiodorowna przejmują kontrolę nad Flotą Czarnomorską, co umożliwia zdobycie Sztambułu i wyniesienie na tron cesarzewicza Aleksego. W innym rozgąłężeniu (*Заповедник для академиков*) ZSRR dysponuje bronią jądrową już

¹⁹ М. Ходарковский, *В чём Россия «опережала» Европу...», [w:] Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России*, red. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, Москва 2012, s. 107–108. Model kolonizacji przyjęty w azjatyckiej części imperium rosyjskiego niewiele odbiegał od modeli funkcjonujących w Hiszpanii, Francji czy Niemczech, stosujących bezpośredni zarząd koloniami. Różnica polegała na tym, że Rosja uparcie kwestionowała fakt posiadania kolonii. Przyłączane nowe terytoria i zamieszkujące je narodowości uznawane były za nieodłączną część państwa rosyjskiego. Inaczej niż w wypadku zachodnioeuropejskich potęg kolonialnych, kierujących się głównie handlem, dla imperium rosyjskiego ważniejsze były cele strategiczne i geopolityczne (*ibidem*, s. 111–112).

²⁰ В. Рыбаков, *То, чего не было, — не забывается*, „Октябрь” 2001, nr 11, <http://magazines.russ.ru/october/2001/11/ryb.html> [dostęp: 16.05.2012].

²¹ М. Галина, *Вернуться и переменить. Альтернативная история России как отражение травматических точек массового сознания постсоветского человека*, <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/4/vernutsya-i-peremenit.html> [dostęp: 11.04.2019].

w roku 1939, której skuteczność wypróbowuje na więźniach Gułagu. Kolejna bomba zostaje zrzucona na zajęta przez Niemców Warszawę, wskutek czego giną wszyscy przywódcy Trzeciej Rzeszy. Po śmierci Stalina na chorobę popromienną radziecki poligon jądrowy zostaje zniszczony przez angielskie i amerykańskie lotnictwo. Wiaczesław Rybakow scenariusz ten uznaje za kwintesencję mitów rosyjskiej liberalnej inteligencji na temat cywilizacji atlantyckiej. Liberałowie lat dziewięćdziesiątych ustrój Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii postrzegali jako najlepsze i ostateczne rozwiązanie. W ujęciu Bułyczowa USA i Wielka Brytania mogą pozwolić sobie na więcej, niosą bowiem światu dobro i szczęście. Rybakow zarzuca Bułyczowowi nieliczenie się z faktami historycznymi, gdyż to właśnie Amerykanie jako pierwsi użyli bomby atomowej przeciwko ludności cywilnej²². Konkurencyjny model cywilizacyjny — rosyjsko-chińsko-mongolski — opisuje Rybakow w cyklu *Плохих людей нет*. Jak zauważa Madina Tłostanowa, rosyjski paradygmat ścigającej się, doganiającej Zachód modernizacji od czasu do czasu zastępowany bywa przez odmowę przyjmowania wszystkiego, co zachodnie, i zdążanie w kierunku nacjonalizmu, szowinizmu i nietolerancji²³. Dylemat ten znajduje ujście w utworach współczesnych rosyjskich fantastów. Zgodnie z nawykami binarnego myślenia przestrzeń postsowiecka musi albo bezwarunkowo przyjąć liberalizm i kapitalizm jako niemające alternatywnych rozwiązań warianty organizacji współczesnego świata, albo powrócić do idealizowania socjalistycznych mitów²⁴.

W scenariuszach rosyjskich fantastów w roli głównych wrogów Rosji z reguły obsadzeni zostają Brytyjczycy i Amerykanie (obowiązuje tu logika kolonialnej rywalizacji — imperium carskiego z Anglią i radzieckiego z USA). Dzieje się tak również w tych utworach, których akcja rozgrywa się w trakcie drugiej wojny światowej. Przykładem jest *Вариант „Бис”* (2003) Siergieja Anisimowa. Po pozbyciu się Hitlera w roku 1944 Wehrmacht zawiera przymierze z Wielką Brytanią, Francją i Stanami Zjednoczonymi w celu wspólnej napaści na ZSRR. Mimo przewagi agresorów Armii Czerwonej udaje się powstrzymać atak i przejść do kontruderzenia. Ostatecznie Europa zostaje podzielona na dwie strefy wpływów — zachodnią i radziecką. Tym razem granica przebiega przez terytorium Holandii i oddaje kontroli Sowietów między innymi Danię. W powieści Aleksieja Gierasimowa *Нихт капитулирен* (2010) działania podróżnika w czasie doprowadzają do zakończonej powodzeniem napaści Trzeciej Rzeszy i ZSRR na Anglię. Z kolei w utworze Giermana Romanowa *Лондон должен быть разрушен!* (2014) flota admirała Uszakowa atakuje okręty lorda Nelsona pod Trafalgarem. W zbiorowej świadomości narodu Niemcy i Japonia, niegdyś geopolityczni przeciwnicy ZSRR, są gotowe wraz z Rosjanami zaatakować wspólnego wroga²⁵.

²² В. Рыбаков, *То, чего не было...*

²³ М. Тлостанова, *Postsowieckość # postkolonialność...*, s. 152.

²⁴ *Ibidem*, s. 149.

²⁵ М. Галина, *Вернуться и переменить...*

Opublikowana w roku 2003 powieść Aleksandra Prozorowa *Земля мёртвых* zapoczątkowała cykl *Боярская сотня*. Tak zwani restauratorzy historii przenoszą się ze współczesnego Petersburga do czasów Iwana Groźnego. Mimo nieścisłości historycznych utworów zyskał ogromną popularność i był wznawiany siedmiokrotnie (ogólny nakład osiągnął 27 tysięcy egzemplarzy). Siedem lat później wydawnictwo Альфа-книга zaczęło publikację cyklu *Фантастическая история* (do roku 2017 ukazało się około 120 tytułów), w którego skład weszła powieść Romana Złotnikowa *Царь Фёдор* (2010). W utworze tym były przestępca, a obecnie biznesmen zamieszkuje w ciele carewicza Fiodora, syna Borysa Godunowa. Zdobyta wiedza historyczna pozwala mu ustrzec się śmierci i wpłynąć na bieg dziejów, dzięki czemu Rosja unika smuty. W roku 2010 ukazała się pierwsza powieść z cyklu *Кавказский принц* Andrieja Wieliczki (*Инженер Его Высочества*), w której współczesny rosyjski naukowiec przenosi się do roku 1899 i wciela w chorującego na gruźlicę wielkiego księcia. Po wyzdrowieniu przyczynia się on do zwycięstwa nad Japonią. Tego rodzaju projekty służą odwróceniu przebiegu przegranych konfliktów wojennych i zapobieżeniu upadkowi imperium²⁶.

Uwagę rosyjskich fantastów przykuwają zdarzenia, które w zbiorowej pamięci zapisały się jako najbardziej intrygujące i traumatyczne. Popularnością cieszą się dzieje Rusi Kijowskiej (107 tytułów), rządy Iwana Groźnego i jego bezpośrednich następców (94 tytuły), przełom XIX i XX stulecia (79 tytułów), wojna rosyjsko-japońska (23 tytuły), a także lata 1914–1921 (52 tytuły). Wojnie krymskiej poświęcono 10 utworów, czasom Piotra Wielkiego i Katarzyny II — odpowiednio 26 i 28, a wojnie z Napoleonem — 10. Nie budzi natomiast większego zainteresowania zniesienie prawa pańszczyźnianego, powstanie dekabrystów czy też możliwość uczynienia z Rosji potęgi morskiej²⁷. Za najpomyślniejsze okresy w historii Rosjanie uznają lata podbojów lub obrony integralności geograficznej i politycznej, a nie te, które skutkują wzrostem dobrobytu mieszkańców²⁸. Zdaniem Konstantina Frumkina popularność tego rodzaju scenariuszy wynika z chęci wzmocnienia pozycji Rosji na arenie międzynarodowej; w efekcie pisarze skupiają uwagę na wydarzeniach i procesach, które — z punktu widzenia interesów rosyjskich — uchodzą za szkodliwe²⁹. Trudno rozstrzygnąć, w jakiej mierze powodzenie fantastyki imperialnej i alternatywnych historii wynika z działań Kremla (uprawiającego swoistą politykę pamięci), w jakim stopniu zaś z autentycznego zapotrzebowania ze strony czytelników. Wpływ na opracowywane scenariusze ma frustracja postradzieckiego społeczeństwa oraz pamięć o potężnym niegdyś imperium. Wzięciem cieszą się utwory idealizujące ZSRR i rozpatrujące scenariusze zapobieżenia jego upadkowi. Tendencje te przybrały na sile zwłaszcza

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Т. Атрёмьева, «ОСОБЛИВАЯ ЧАСТЬ СВЕТА»: формирование государственной идентичности России в XVIII веке, [w:] Там, внутри..., s. 178.

²⁹ К. Фрумкин, *Альтернативно-историческая фантастика как форма исторической памяти*, „Историческая экспертиза” 2016, nr 4, s. 17–28.

cza w obecnym dziesięcioleciu. W roku 2012 wydawnictwo Эксмо opublikowało powieść Siergieja Arszeniewa *Студентка, комсомолка, спортсменка*, w której świadomość emeryta z dystopijcznej przyszłości zostaje przeniesiona do lat sześćdziesiątych XX wieku i zamieszkuje w ciele nowo narodzonej dziewczynki. Dziewczynka ta zostaje działaczką komsomołu, a następnie dokonuje zamachu na Gorbaczowa i Jelcyne, zapobiegając rozpadowi ZSRR. Po podobny schemat sięga Walerij Bolszakow w powieści *Диверсант № 1. Наш человек Судоплатов* (2016). Podróżujący w czasie starszy mężczyzna powraca do czasów młodości, by, tuż przed wybuchem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, zlikwidować „zdrajcę” Chruszczowa. Fantaści, których młodość przypadła na czasy zastoju lub rozpadu ZSRR, tworzą scenariusze opisujące powrót do „raju utraconego”³⁰.

Część badaczy przekonuje o pozytywnej funkcji alternatywnych historii, służących popularyzacji pamięci historycznej i wzrostowi zainteresowania historią³¹. Zdaniem innych utwory te ujawniają resentyment powodowany rozpadem imperium. Centralne miejsce zajmuje w nich zagadnienie tożsamości narodowej, ważne dla odbiorcy masowego. Podejmowane od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia rewizje i „korekty” historii, służące rehabilitacji imperium, przyciągają uwagę zarówno pisarzy, jak i czytelników, co powoduje, że opisujące je utwory pełnią funkcję terapeutyczną i kompensacyjną. Rozpad ZSRR, uznawany za wynik dekolonizacji, stał się przyczyną traumy narodowej także dlatego, że przesuwane w ciągu stuleci granice państwa nagle z granic wewnętrznych przestoczyły się w granice zewnętrzne. Czytelnika masowego nie specjalnie przy tym interesuje, czy odbudowywane imperium będzie imperium rosyjskim, czy też radzieckim. To drugie ostatnimi czasy jest zresztą nieustannie idealizowane³². Jak zauważa Andriej Szczerbienok, w ciągu dwudziestu kilku lat, które upłynęły od rozpadu ZSRR, wspomnienia o czasach radzieckich doznały poważnych przeobrażeń i deformacji, w skrajnych zaś przypadkach zostały całkowicie wyparte przez pamięć skonstruowaną przez postradziecką kulturę³³.

Bibliografia

- Arsen'ev P., *Malye Bannye čtenia*, „Novoe literaturnoe obozrenie” 2013, nr 119, <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/119/a43.html>.
- Atrem'eva T., „OSOBLIVAÁ ČAST' SVETA”: *formirovanie gosudarstvennoj identičnosti Rossii v XVIII veke*, [w:] *Tam, vnutri. Praktiki vnutrennej kolonizacii v kul'turnoj istorii Rossii*, red. A. Ėtkind, D. Uffel'm, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 2012.
- Frumkin K., *Al'ternativno-istoričeskaâ fantastika kak forma istoričeskoj pamâti*, „Istoričeskaâ ěkspertiza” 2016, nr 4.
- Galina M., *Staraâ, novaâ, sverhnovaâ... Žurnaly fantastiki na postsovetskom prostranstve*, „Novyj mir” 2006, nr 8, http://magazines.russ.ru/novyj_mi/2006/8/ga13.html.

³⁰ M. Галина, *Вернуться и переменить...*

³¹ К. Фрумкин, *Альтернативно-историческая фантастика...*

³² М. Галина, *Вернуться и переменить...*

³³ П. Арсеньев, *Малые Банные чтения...*

- Galina M., *Vernut'sâ i peremenit'. Al'ternativnaâ istoriâ Rossii kak otrâženie travmatičesikh toček massovogo soznaniâ postsovetskogo čeloveka*, <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/4/vernutsya-i-peremenit.html>.
- Hodarkovskij M., *V čëm Rossiâ „operežala” Evropu...*, [w:] *Tam, vnutri. Praktiki vnutrennej kolonizacii v kul'turnoj istorii Rossii*, red. A. Ètkind, D. Uffel'm, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 2012.
- Kovtun E., *Postsovetskaâ fantastika: priobreteniâ ipoteri*, [w:] *Inye vremena: èvolüciâ russkoj fantastiki na rubeže tysâčelätij*, [b.red.], Ènciklopediâ, Čelâbinsk 2010.
- Nora P., *Vsemirnoe toržestvo pamâti*, „Neprikosnovennyj zapas” 2005, nr 2–3 (40–41), <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
- Pipes R., *Komunizm*, przeł. J. J. Górski, Świat Książki, Warszawa 2008.
- Rojfe A., *Iz tupika, ili Imperiâ nanosit otvetnyj udar*, http://modernlib.ru/books/royfe_aleksandr/iz_tupika_ili_imperiya_nanosit_otvetnyj_udar/read_1/.
- Rybakov V., *To, čego ne bylo...* — *ne zabyvaetsâ*, „Oktâbr” 2001, nr 11, <http://magazines.russ.ru/october/2001/11/ryb.html>.
- Rybiński R., *Polsko-rosyjska mitologia*, „Nowe Państwo” 43–44, 2001.
- Suslov M., *Meždunarodnaâ konferenciâ „Mediâ, pamât' iimperii”*, „Novoe literaturnoe obozrenie” 2014, nr 4 (128), <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/128/41s.html>.
- Tłostanowa M., *Postsowieckość # postkolonialność # postimperialność, czyli co robić po końcu historii?*, przeł. P. Fast, „ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura” 2015, nr 2.
- Volodihin D., *Neoampir. Imperiâ v rossijskoj fantastike*, <http://prokopchick.narod.ru/archive/critika/volodihin5.html>.

Memory. Russia. Empire. Fantasy in the Postcolonial Aspect

Summary

The author of this paper treats the category of historical memory, memory of the empire as one of the most important factors shaping contemporary Russian fantasy, above all such genres as imperial fantasy, alternative history and social science fiction. This issue is discussed using the concepts and methods developed on the basis of postcolonial theory. The popularity of imperial themes is due to Russian society's distinctive memory and longing for empire (Russian and Soviet), which is supported by socio-political and economic processes (the structural crisis of 1998, an attempt to rebuild the power of the state in the 21st century). These factors result in the interest of fantasists in Russia's imperial past and consideration of alternative versions of its history.

Keywords: memory, empire, fantasy, Russia, postcolonial theory

Память. Россия. Империя. Фантастика в постколониальном аспекте

Резюме

Автор настоящей статьи относится к категории исторической памяти, памяти о империи как к одному из важнейших факторов формирования современной русской фанта-

стики, прежде всего таких её жанров, как имперская фантастика, альтернативная история и социальная фантастика. Этот вопрос рассматривается с использованием понятий и методов, разработанных в рамках постколониальной теории. Популярность имперской темы обусловлена своеобразной для русского общества памятью и тоской по империи (российской и советской), которую поддерживают общественно-политические и экономические явления (например, структурный кризис 1998 года, попытка восстановить великодержавность государства в XXI веке). Эти факторы приводят к заинтересованности фантастов имперским прошлым России и к рассматриванию альтернативных версий ее истории.

Ключевые слова: память, империя, фантастика, Россия, постколониальная теория